

Redempció per la lectura a presons: un estudi de cas sobre els desafiaments dels equips psicosocials al Brasil

Redemption through reading in prisons: a case study on the challenges faced by psychosocial teams in Brazil

Quezia de Jesus Costa Nunes Penha¹

ORCID: 0000-0003-1620-3788

Recepció: 18/07/25. Revisió: 13/10/25. Acceptació: 22/10/25

Per citar: Costa Nunes Penha, Quezia de Jesus. (2025). Redempció per la lectura a presons: un estudi de cas sobre els desafiaments dels equips psicosocials al Brasil. *Revista de Treball Social*, 229, 111-127. <https://doi.org/10.32061/RTS2025.229.05>

Resum

Aquest article analitza els desafiaments ètics, operatius i interdisciplinaris als quals s'enfronten els equips psicosocials en la implementació del programa de redempció de pena per lectura al sistema penitenciari brasiler. Basat en un estudi qualitatiu de casos múltiples, dut a terme en cinc unitats penitenciàries de l'estat de Maranhão entre el 2022 i el 2025, es van examinar les pràctiques de set professionals (cinc de treball social i dos de psicologia) mitjançant anàlisi documental i observació participant. Els resultats indiquen que la lectura, tot i que constitueix una eina amb potencial emancipador, presenta limitacions associades a la falta d'estandardització, la insuficiència de recursos institucionals i les tensions entre els camps professionals. Es conclou que l'actuació de l'equip psicosocial, orientada per projectes ètic-polítics compromesos amb els drets humans, és essencial per tensar la lògica punitiva i enfortir processos de reintegració social més humanitzats.

Paraules clau: Sistema penitenciari, treball social, psicologia, lectura, drets humans.

1 Universidad Federal de Mato Grosso do Sul (UFMS), Brasil. quezianunes01@gmail.com

Abstract

This article examines the ethical, operational and interdisciplinary challenges encountered by psychosocial teams in implementing the Sentence Reduction through Reading programme within the Brazilian prison system. Drawing on a qualitative multiple case study conducted in five penitentiary units in the state of Maranhão between 2022 and 2025, the research analysed the practices of seven professionals (five social workers and two psychologists) through documentary analysis and participant observation. The findings indicate that, although reading constitutes a potentially emancipatory tool, its impact is constrained by the lack of standardisation, limited institutional resources and tensions between professional spheres. The study concludes that the work of psychosocial teams, guided by ethical-political projects committed to human rights, is essential to challenge the punitive logic and to strengthen more humanised processes of social reintegration.

Keywords: Prison system, sentence reduction through reading, social work, psychology, human rights.

1. Introducció

El sistema penitenciari brasiler és històricament un escenari de violacions greus i sistemàtiques de drets humans, marcat per un conjunt de problemes estructurals que desafien la mateixa noció de justícia i resocialització. L'amuntegament carcerari, la violència institucional, la selectivitat penal i l'exclusió social de les persones privades de llibertat són elements persistents que amenacen la promesa de reintegració social com a finalitat de la pena (MDHC, 2025).

Aquesta realitat transforma les presons en veritables dipòsits humans, on la dignitat és constantment menyscabada i la funció resocialitzadora de l'estat es mostra fallida. L'ociositat, que afecta més de dos terços de la població carcerària, no és només una dada estadística; representa l'anul·lació del temps i de la potència de vida, generant un ambient propici per al malestar psíquic i per a l'enfortiment de faccions criminals, que ofereixen un sentit de pertinença que l'estat nega. Aquesta inactivitat forçada és, en si mateixa, una forma de violència que corroeix la subjectivitat i limita dràsticament les possibilitats d'una futura reinserció social.

Dades recents, com les divulgades per l'Observatori Nacional de Drets Humans el 2025, revelen la dimensió alarmant de la crisi, amb 3.091 morts registrats al sistema el 2023, dels quals 703 per causes violentes. A més, estudis indiquen que només el 17% dels detinguts participa en activitats educatives (MDHC, 2025), la qual cosa demostra el fracàs del sistema per oferir oportunitats de desenvolupament. La lentitud judicial i les polítiques penals que promouen l'empresonament massiu agreugen aquest escenari, reflectint les més profundes contradiccions socials del país. Aquest panorama desolador exigeix la cerca d'alternatives que, encara que operin dins dels límits de la institució carcerària, puguin oferir fissures i contrapunts a la lògica purament punitiva.

En un context de fragilitat social i penitenciària, sorgeixen iniciatives com la redempció de pena per la lectura, establerta per la Recomanació núm. 44/2013 (CNJ, 2013) i actualitzada per la Resolució núm. 391/2021 del Consell Nacional de Justícia (CNJ, 2021). Aquesta política permet la reducció de quatre dies de pena per cada obra llegida i aprovada, al mateix temps que articula drets fonamentals com l'educació, la cultura i la dignitat humana. En implementar aquesta mesura, el CNJ reconeix que l'accés al coneixement constitueix un element central de la dignitat i representa un contrapès necessari davant de la lògica purament punitiva.

La política no només busca la reducció del temps de pena, sinó l'oferta d'un camí per a la resignificació de l'experiència carcerària, estimulant la reflexió i la construcció de nous projectes de vida. El seu esperit resideix en la creença que el contacte amb la literatura i el saber pot ser un catalitzador per a la transformació personal i social.

No obstant això, la implementació d'aquesta mesura no està exempta de contradiccions. La distància entre la legislació i la realitat és abismal. Un cens del CNJ (2023) va revelar que el 30,4% de les unitats penitenciàries no tenen biblioteques o espais de lectura i el 26,3% no fan activitats edu-

catives. L'escassetat de recursos, la infraestructura deficient i la cultura organitzacional punitiva creen un ambient hostil a l'efectivitat del programa.

La literatura acadèmica ha explorat els beneficis teòrics de la lectura a la presó (Freire, 1987; Foucault, 1975; Bourdieu, 1998; Iamamoto, 2007), però encara són escassos els estudis empírics que s'endinsen en el "terra de la fàbrica" de la implementació, analitzant les pràctiques quotidianes, els dilemes i les estratègies dels professionals que estan a la línia de front d'aquesta política (Minayo, 2017; Bardin, 2011).

És precisament en aquesta llacuna que s'insereix la present recerca. Malgrat els beneficis coneguts, la literatura encara explora poc els desafiaments pràctics de la implementació d'aquesta política, especialment des de l'òptica de l'equip psicosocial que l'executa. Enmig d'aquests dilemes, els treballadors i les treballadores socials, així com els psicòlegs i les psicòlogues, emergeixen com a agents estratègics, l'actuació dels quals transcendeix la lògica punitiva per assegurar drets. Comprendre aquests desafiaments és fonamental per perfeccionar les pràctiques professionals i qualificar la política pública.

Davant d'això, aquesta recerca va buscar respondre la pregunta següent: quins són els principals desafiaments ètics, operatius i interdisciplinaris que sorgeixen en la pràctica de l'equip psicosocial en implementar el programa de redempció de pena per lectura en unitats penitenciàries de Maranhão?

L'objectiu general és analitzar els desafiaments als quals s'enfronten els treballadors i les treballadores socials, i els psicòlegs i psicòlogues, en l'execució del programa. Els objectius específics són:

- Fer un mapa de les dificultats relacionades amb l'avaluació de la lectura.
- Identificar les fallades organitzatives que impacten en el benefici.
- Analitzar les tensions i complementarietats entre els sabers del treball social i de la psicologia.
- Discutir els dilemes ètics viscuts pels i per les professionals entre el seu rol de control i el de cura.

2. Marc teòric

Segons Iamamoto (2007), l'actuació professional al sistema penitenciari exigeix un bastiment teòric-crític que permeti descodificar les complexes relacions de poder i les contradiccions inherents a aquest espai. Aquest estudi es fonamenta en un diàleg entre quatre pilars teòrics que, en conjunt, ofereixen una lent potent per analitzar les troballes de la recerca.

2.1. La qüestió social a la presó i el projecte ètic-polític del treball social

El treball social, com a professió, intervé directament en les expressions de la "qüestió social", entesa, en la perspectiva crítica d'autors com

Marilda Iamamoto, com el conjunt de desigualtats socials, econòmiques i polítiques produïdes per la relació contradictòria entre capital i treball en la societat capitalista. A la presó, la qüestió social es manifesta de manera extrema i condensada, revelant les desigualtats estructurals de classe, raça i gènere que determinen qui és l'objectiu prioritari del sistema penal. La presó es converteix en el receptacle de la pobresa, de la desocupació, de la falta d'accés a l'educació i a la salut.

L'actuació del treballador o la treballadora social, per tant, no pot limitar-se a la gestió de la pobresa o a l'administració de beneficis, perquè correria el risc de tot just gestionar la misèria i reproduir la lògica de control. Guiat pel projecte ètic-polític de la professió, que té com a principis la defensa intransigent dels drets humans i la cerca de la justícia social, el professional o la professional ha d'actuar de manera que tensi les estructures que generen opressió.

En el context de la redempció per la lectura, això significa anar més enllà de la verificació d'un informe, buscant comprendre les trajectòries de vida dels subjectes, descodificar les determinacions socials presents en les seves històries i garantir que l'accés a la cultura sigui, de fet, un dret universalitzat i no un privilegi.

2.2. La presó com a institució disciplinària i la lectura com a resistència

En la seva obra seminal *Vigilar y castigar* (Foucault, 1975), Michel Foucault revela que la presó moderna no s'ha d'entendre simplement com una institució que fracassa en l'objectiu de resocialitzar els individus. Per contra, la presó té un èxit rotund en la seva funció real: produir la delinqüència com una categoria gestionable i exercir un poder disciplinari sobre els individus.

D'aquesta manera, la presó funciona com una "institució total", en la qual s'organitzen i controlen tots els aspectes de la vida de les persones, assegurant que el poder s'exerceixi de manera constant i subtil, més enllà de la simple reclusió física, buscant gestionar tots els aspectes de la vida de l'individu a través de mecanismes com el panòptic, un model de vigilància constant que internalitza el control en el subjecte, fent-lo el seu propi vigilant. En aquest escenari de control omnipresent, la lectura pot emergir com una pràctica de llibertat i resistència. Obre fissures en els murs del confinament, permetent l'accés a altres discursos, altres narratives i altres imaginaris que qüestionen la lògica institucional.

La lectura es converteix en un acte d'insubordinació simbòlica, un espai d'autonomia i de "cura de si" dins d'un ambient dissenyat per anul·lar la individualitat. No obstant això, aquest estudi parteix de la hipòtesi que la mateixa institució carcerària tendeix a capturar aquestes pràctiques de llibertat, transformant-se en nous instruments de control. L'avaluació de la lectura, com es veurà en els resultats, pot convertir-se, paradoxalment, en un instrument més de vigilància i normalització, on el professional és convocat a exercir aquest micropoder disciplinari, jutjant i classificant els subjectes.

2.3. La perspectiva de la psicologia jurídica i la subjectivitat a la presó

Complementàriament, la psicologia jurídica contribueix amb una mirada enfocada en els processos de subjectivació enmig de la privació de llibertat. Mentre el treball social analitza les determinacions socials que porten el subjecte a la presó, la psicologia investiga com aquest subjecte elabora psíquicament l'experiència de l'empresonament, de la violència i de l'exclusió. El seu enfocament se centra en la singularitat del subjecte, els seus mecanismes de defensa, els seus traumes i les seves potencialitats de resiliència. La presó és un ambient que ataca directament la integritat psíquica, a través de la despersonalització, la infantilització i l'exposició constant a la violència.

En el context de la remissió, el psicòleg o la psicòloga pot analitzar com la lectura afecta l'estructura psíquica de l'individu, les seves capacitats de simbolització, la reconstrucció de narratives personals i la construcció de projectes de vida. L'actuació interdisciplinària, per tant, permet una comprensió més holística, articulant l'anàlisi de les estructures socials amb la dels processos subjectius, evitant tant la psicologització dels problemes socials (culpar l'individu per la seva condició) com la desconsideració de la singularitat del patiment humà i del seu potencial de transformació.

2.4. L'educació com a pràctica de la llibertat

Finalment, el pensament de Paulo Freire ofereix el contrapunt pedagògic a la lògica disciplinària. Freire (1987) postula que l'educació ha de ser un acte d'alliberament, en el qual "llegir el món precedeix la lectura de la paraula". Critica l'"educació bancària", on el coneixement és simplement dipositat en l'educand com si fos un recipient buit, i proposa una "educació problematitzadora", basada en el diàleg i en la reflexió crítica sobre la realitat. Transportada a la presó, aquesta perspectiva transforma la redempció per la lectura d'una mera estratègia de reducció de pena en una potent eina d'humanització i apoderament.

El programa corre el risc de tornar-se "bancari" si es limita al lliurament d'un llibre i a la correcció d'una ressenya. Perquè sigui una pràctica de la llibertat, ha de ser mediat per professionals que fomentin el diàleg, que connectin l'obra amb la vida dels lectors i que estimulin una lectura crítica del món. L'acte de llegir, reflexionar i escriure sobre el que s'ha llegit es converteix així en un exercici de ciutadania i de construcció d'un sentit crític sobre la pròpia condició i sobre la societat, permetent al subjecte passar d'objecte d'una pena a subjecte del seu propi coneixement.

3. Metodologia

Aquest article és el resultat d'una recerca de naturalesa qualitativa, que va utilitzar l'enfocament de l'estudi de casos múltiples. Aquest enfocament va ser triat per permetre una recerca profunda i contextualitzada del

fenomen en diferents escenaris, explorant les complexitats i particularitats dels desafiaments en la implementació de la redempció de pena per la lectura, des de l'òptica de l'equip psicosocial.

3.1. Participants i context de la investigació

La mostra de l'estudi va estar conformada per set professionals de l'equip psicosocial, entre els quals cinc de l'àmbit del treball social i dos del camp de la psicologia, seleccionats de manera intencional i no probabilística, en funció de la seva vinculació directa amb l'execució del programa de redempció de pena per lectura en unitats penitenciàries.

La selecció dels i les participants va buscar garantir la diversitat territorial i contextual de les experiències professionals, incloent-hi subjectes provinents de cinc establiments penitenciaris de l'Estat de Maranhão, Brasil: tres situats a la capital, São Luís, i dues a ciutats de l'interior de l'Estat, Viana i Imperatriz, regions on la implementació del programa s'enfronta a desafiaments logístics, estructurals i de recursos humans més grans.

Aquesta estratègia va permetre captar diferents realitats institucionals i graus de consolidació del programa, abastant des de contextos més estructurats, amb equips tècnics estables i suport institucional, fins a escenaris amb limitacions significatives en infraestructura, formació professional i condicions de treball. D'aquesta manera, la composició de la mostra va afavorir una anàlisi comparativa i contextualitzada, essencial per comprendre la complexitat i les particularitats de l'exercici professional en l'àmbit penitenciari de l'Estat de Maranhão.

3.2. Procediments de recollida de dades

Les dades es van recollir en dos períodes, entre els anys 2022 i 2025, utilitzant dues tècniques complementàries:

1. En l'anàlisi documental, revisem informes psicosocials, fitxes d'avaluació de lectura, informes de seguiment i les produccions escrites dels interns (com ara ressenyes). La idea era identificar categories relacionades amb l'accés, la participació i els dilemes ètics.
2. L'observació es va dur a terme directament a l'entorn de treball dels i les professionals, parant esment a interaccions de l'equip, rutines d'avaluació i converses informals sobre els desafiaments del programa. Tots els registres es van anotar en un diari de camp, respectant la confidencialitat de la informació.

3.3. Anàlisi de dades

Les dades recollides van ser sotmeses a l'anàlisi de contingut temàtic (Bardin, 2011). El procés va implicar la preanàlisi, l'exploració del material amb codificació de temes recurrents i el tractament dels resultats. Les categories d'anàlisi principals que van emergir van ser:

- Desafiaments en l'estandardització de l'avaluació.
- Fallades organitzatives i l'impacte en la comptabilització dels beneficis.
- Tensions interdisciplinàries en la pràctica avaluativa.
- Dilemes ètics entre el control i la cura.

Cada categoria va ser construïda a partir de la recurrència de temes en els diaris de camp i documents, buscant revelar els patrons subjacents a la pràctica professional.

3.4. Consideracions ètiques

Tots els procediments es van dur a terme respectant les normes ètiques vigents. Els participants van ser degudament informats sobre els objectius de l'estudi, i se'n garanteix l'anonimat mitjançant l'assignació de codis identificatius (TS1 a TS5; PSIC 1 i PSIC 2). Cal destacar que el propòsit de la recerca no va ser quantificar impactes, sinó comprendre els significats atribuïts i els desafiaments als quals es van enfrontar els participants, en estricta consonància amb els principis de la recerca qualitativa.

4. Resultats: les múltiples cares dels desafiaments quotidians

L'anàlisi profunda de les dades recopilades en camp va revelar un escenari complex, on la política de redempció per la lectura es manifesta com un camp de tensions, negociacions i contradiccions. L'actuació de l'equip psicosocial, lluny de ser merament burocràtica, es va mostrar com un element central en la mediació d'aquests conflictes. Els resultats es van organitzar en les quatre categories analítiques prèviament definides, que ara seran explorades detalladament, utilitzant descripcions denses extretes dels diaris de camp i de l'anàlisi documental per il·lustrar la vivacitat dels fenòmens observats.

4.1. Desafiaments en l'estandardització de l'avaluació: entre l'equitat i la norma

Aquesta categoria va emergir com la més prominent en els discursos i pràctiques dels professionals. Encapsula el dilema central de com aplicar un criteri d'avaluació que sigui, al mateix temps, just, equitatiu i que mantingui el rigor tècnic del programa. L'heterogeneïtat extrema del públic atès –des d'interns no alfabetitzats fins aquells amb educació superior– converteix qualsevol intent d'estandardització en un desafiament monumental. Un treballador social (TS2) va verbalitzar aquesta disjuntiva de manera contundent:

Com puc fer servir el mateix barem per a un home que amb prou feines sap escriure i per a un altre que té la secundària completa?

Si soc rígid, exclou a qui més ho necessita, que és justament aquell per a qui la lectura és un món nou. Si soc massa flexible, el programa perd serietat i la direcció m'acusa de ser "tou" i de facilitar el benefici sense mèrit.

Aquesta declaració sintetitza la doble pressió que pateixen els professionals: una pressió interna, de la seva pròpia consciència ètica, per promoure la inclusió; i una pressió externa, de la cultura institucional punitiva, per mantenir el control i la disciplina. L'absència de directrius institucionals clares per a aquesta avaluació agreujava el problema. A la pràctica, cada professional desenvolupa els seus propis "criteris informals". Per exemple, la psicòloga PSIC 1 va revelar en una conversa que el seu criteri principal era la "connexió emocional" de l'intern amb la història. Buscava identificar, en la parla o en l'escriptura, fragments que indiquessin que la lectura havia provocat alguna reflexió sobre la pròpia vida del subjecte.

Per la seva banda, el treballador social TS1, a la mateixa unitat, se centrava en la "capacitat d'argumentació", valorant aquelles ressenyes que aconseguien presentar una tesi central sobre el llibre i defensar-la, encara que fos de manera senzilla. Aquesta disparitat, encara que ben intencionada, podria conduir a resultats diferents per a interns amb perfils similars, depenent de quin professional s'ocupi de l'avaluació.

El potencial transformador de l'acompanyament individualitzat, no obstant això, va sorgir com el principal antídoto per a aquest dilema. Un cas emblemàtic va ser el d'un intern d'aproximadament 50 anys, condemnat a una pena llarga, que es mostrava apàtic i poc inclinat a totes les activitats proposades. Durant setmanes, va rebutjar els llibres, afirmant ser "vell i incapaç de llegir un llibre sencer". La psicòloga (PSIC1) va iniciar un acostament gradual, conversant amb ell sobre altres interessos. Va descobrir que li agradaven les històries de la seva terra natal. Aleshores, l'equip va buscar un llibre de contes regionals. Al cap de tres sessions d'orientació, on la psicòloga llegia fragments per a ell i els connectava amb els records que ell tenia, l'intern no només va concloure la lectura, sinó que va sol·licitar una conversa per fer la seva "ressenya oral".

Durant gairebé una hora, va parlar amb una lucidesa sorprenent, comparant el sentiment d'exili d'un dels personatges amb la seva pròpia experiència d'estar pres lluny de la família. La ressenya, posteriorment transcrita per la professional, va ser considerada una de les més profundes del programa. Aquest cas demostra que la superació de les barreres no resideix en la flexibilització de la norma, sinó en la qualitat de la mediació, que ha de ser sensible, pacient i adaptada a la singularitat de cada subjecte.

4.2. Fallades organitzatives i l'impacte en la comptabilització dels beneficis: la violència de la burocràcia

Aquesta categoria agrupa les observacions sobre com la precarietat material i la desorganització administrativa es converteixen en obstacles

concrets que minen la credibilitat i l'eficàcia del programa, generant frustració tant en els professionals com en els interns.

L'escassetat de col·lecció bibliogràfica va ser la queixa més unànime. En dues de les unitats de l'interior, la situació resultava crítica: la "biblioteca" es reduïa a una prestatgeria metàl·lica situada en una oficina administrativa, amb llibres apilats sense cap mena de catalogació. La major part de la col·lecció bibliogràfica estava composta per obres jurídiques desactualitzades, donacions d'enciclopèdies antigues i llibres de text de nivell primari.

Un intern, quan el van convidar a participar al programa, va expressar amb ironia:

Només hi ha llibres de lleis. Ja visc sota la llei, vull llegir una altra cosa, una història que em tregui una estona d'aquí.

Aquest testimoni atge il·lustra com la falta de materials adequats afecta la motivació dels participants i subratlla la necessitat d'una gestió més organitzada i d'una col·lecció bibliogràfica diversificada que realment respongui als interessos i les necessitats dels interns.

L'absència d'espais físics adequats també es va constituir en un impediment constant. Les lectures i discussions es feien en llocs improvisats: una cantonada del pati, una sala d'atenció superpoblada o fins i tot al passadís de l'ala administrativa, amb interrupcions freqüents. Aquesta falta d'un ambient tranquil i acollidor comunicava simbòlicament el baix estatus de l'activitat educativa dins de la jerarquia de prioritats institucionals (Bourdieu, 1998).

No obstant això, l'impacte més pervers d'aquestes fallades era la negació de drets per errors processals. Un cas particularment revelador va ser el de la fitxa de lectura extraviada. Un intern, J. C., de 28 anys, havia complert tots els requisits per a la redempció de 12 dies, amb dues ressenyes aprovades per l'equip. La documentació va ser enviada al sector administratiu de la presó perquè s'adjuntés al seu expedient i es remetés al jutge d'execució penal.

Al cap de dos mesos, durant una atenció de rutina, l'intern va preguntar al treballador social (TS1) per què la seva pena no havia estat reduïda. En investigar, el professional va descobrir que la documentació s'havia "perdut" i mai havia estat enviada. Tot el procés va haver de ser refet des de zero.

El sentiment de frustració del professional va ser registrat al seu diari de camp:

Lluitem perquè el programa funcioni, perquè la lectura tingui un sentit, i al final, el dret del subjecte és negat per una fallada burocràtica. Com li explico que el seu esforç va ser en va per un paper perdut? És un treball de Sisif. Això destrueix la confiança que intentem construir.

Aquest exemple evidencia com la precarietat organitzativa no només afecta l'eficàcia del programa, sinó que també erosiona la confiança entre interns i professionals, generant desmotivació i sensació d'injustícia.

Aquest episodi evidencia que la violència institucional no es limita a l'agressió física, sinó que també es materialitza a través de la negligència burocràtica, generant desesperança i reforçant en els interns la percepció de l'estat com a arbitrari i ineficient (CNJ, 2023; Iamamoto, 2007).

4.3. Tensions interdisciplinàries en la pràctica avaluativa: el diàleg entre sabers

La composició de l'equip psicosocial, amb professionals de diferents àrees, es va revelar una font tant de riquesa com de tensió. Aquesta categoria explora com les diferents lògiques professionals del treball social i de la psicologia es manifestaven en la pràctica avaluativa, generant debats que, encara que de vegades conflictius, resultaven en una pràctica més complexa i reflexiva. La principal tensió observada girava entorn de l'objectiu final de l'avaluació de la lectura.

En una reunió d'equip celebrada el 15 de març de 2022 per discutir l'estandardització dels criteris, el debat es va fer explícit. La psicòloga (PSIC2) va iniciar la discussió defensant que l'avaluació havia de ser primàriament clínica i qualitativa, centrant-se en l'"apropiació subjectiva" de la lectura. Per a ella, el més important era identificar si l'obra havia mobilitzat afectes, provocat reflexions sobre la història personal de l'intern o permès l'elaboració de conflictes psíquics. En les seves paraules:

El més important és el procés intern, l'elaboració psíquica que la lectura provoca. Una ressenya pot estar mal escrita, però revelar una visió poderosa sobre la pròpia condició del subjecte. Això és un indicador de salut mental i de canvi, i és el que hauríem de valorar.

En contrapartida, un dels treballadors socials (TS2), amb llarga experiència a l'àrea, va argumentar que aquesta perspectiva, encara que important, era insuficient. Per a ell, el programa havia de tenir un objectiu pedagògic i de ciutadania més explícit. Va afirmar:

La reflexió és fonamental, però necessita aprendre a posar-ho sobre paper, a defensar una idea, a organitzar el seu pensament de manera lògica. Això és un instrument de poder que farà servir fora per buscar feina, per exigir un dret en un ofici, per escriure una carta. Si ens enfoquem només en el que és subjectiu, perdem l'oportunitat d'oferir una eina concreta per a l'exercici de la ciutadania.

Una altra treballadora social (TS3) va complementar:

L'enfocament en l'escriptura també era una manera de valorar la producció de l'intern, tractant-la com un treball intel·lectual que mereixia ser perfeccionat.

Després d'un llarg debat, l'equip va arribar a una solució consensuada i creativa: la creació d'una fitxa d'avaluació amb dos camps diferents i complementaris. El primer, titulat "Anàlisi reflexiva i subjectiva", seria emplenat preferentment pel psicòleg, amb focus en els aspectes d'elaboració psíquica. El segon, "Anàlisi crítica i estructura textual", quedaria a càrrec del treballador social, i avaluaria la capacitat d'argumentació, cohesió i coherència.

La nota final seria una mitjana ponderada de les dues avaluacions. Aquesta solució no només va resoldre el punt mort, sinó que va institucionalitzar la interdisciplinarietat, reconeixent la legitimitat i la complementarietat de tots dos sabers, enfortint la confiança en el procés i oferint als interns una experiència d'aprenentatge més estructurada i significativa.

4.4. Dilemes ètics entre el control i la cura: la resistència quotidiana

Aquesta categoria aborda la tensió fonamental que viuen els professionals entre el seu rol com a agents de cura, guiats pels principis ètics de les seves professions, i la seva posició com a funcionaris de l'estat dins d'una institució de control. Aquest dilema es manifestava de manera particularment aguda en l'acte d'"aprovar" o "reprovar" un treball, una responsabilitat compartida entre els treballadors socials i la pedagogia, un poder que els col·locava en una posició incòmoda.

En el context de les lectures, als interns se'ls establia un nombre màxim de llibres que podien alliberar, generalment tres, amb un termini de lliurament d'aproximadament 15 dies per a la presentació dels resums. Alguns interns acabaven les lectures abans del temps estipulat, i de vegades demanaven llibres addicionals, fins i tot sabent que aquests no serien comptabilitzats oficialment; no obstant això, el plaer per la lectura era notable. Aquesta dinàmica generava una pressió sobre el compliment dels terminis, però també evidenciava la motivació intrínseca dels interns per aprendre i gaudir dels textos.

Una treballadora social (TS4) va expressar l'angoixa que aquest sistema li provocava:

El pitjor dia és quan li haig de dir a un d'ells que la ressenya no va ser suficient. Em sento part de la mateixa màquina que l'oprimeix. El meu paper hauria de ser obrir portes, no fiscalitzar si va complir una tasca per guanyar dies. És una contradicció que m'emporto a casa cada dia.

Aquest dilema s'intensificava quan la direcció de la unitat o els agents de seguretat intentaven instrumentalitzar el programa com a forma de control disciplinari. En una ocasió, un director de seguretat va suggerir que només els interns amb "bon comportament", que no haguessin rebut sancions disciplinàries recents, haurien de tenir accés al programa.

L'equip psicosocial, en bloc, es va oposar fermament a la proposta de condicionar la lectura al comportament dels interns. En una reunió amb la direcció, van argumentar que la lectura és un dret garantit per la Llei

d'execució penal i per les normatives del CNJ, per la qual cosa no podia ser condicionada. El treballador social (TS5) va ser emfàtic:

Condicionar l'accés a la lectura al comportament és il·legal i pedagògicament contraproduent. És justament l'intern considerat "difícil" qui més pot beneficiar-se d'una activitat que el convida a la reflexió. Utilitzar el programa com a premi o càstig és desvirtuar completament el seu propòsit.

L'equip va aconseguir revertir el suggeriment, però l'episodi va il·lustrar la necessitat d'una vigilància ètica constant i d'una postura de resistència quotidiana. Els professionals necessitaven negociar contínuament el seu espai d'autonomia tècnica, reafirmant els principis de les seves professions enfront d'una cultura institucional que sovint opera en una lògica purament de seguretat.

Aquesta postura de resistència, encara que psicològicament desgastant, era vista per tots els membres de l'equip com una obligació professional innegociable, fonamentada en els seus respectius codis d'ètica, que col·loquen la defensa dels drets humans com un principi fonamental i inalienable. L'experiència evidenciava com, fins i tot en contextos d'alta pressió i rigidesa institucional, la defensa dels drets i la qualitat del treball social requereix persistència, argumentació tècnica i cohesió de l'equip.

5. Discussió: interpretant les tensions del camp

Els resultats presentats a la secció anterior, rics en detalls de la vida quotidiana, mostren una xarxa complexa de desafiaments que transcendeixen la mera aplicació d'una norma jurídica. Més que un compliment formal, les situacions observades reflecteixen tensions entre els objectius de la política i les condicions reals del context en què s'implementa.

En aquesta secció, les troballes s'interpreten a la llum del marc teòric, buscant aprofundir la comprensió dels fenòmens socials i humans que emergeixen d'aquestes interaccions, i donant compte de com els drets, les expectatives institucionals i les experiències individuals s'entrellacen en la pràctica diària.

5.1. El poder disciplinari i la subjectivitat en la pràctica avaluativa

La dificultat per estandarditzar l'avaluació i els dilemes ètics que se'n deriven, materialitzen de manera exemplar els conceptes de poder disciplinari de Foucault. L'avaluació, que hauria de ser un acte tècnic, es revela com un exercici de micropoder. El professional, situat en la posició de jutge, es troba en una disjuntiva: en adoptar un criteri rígid i "neutre", corre el risc de reproduir l'exclusió, castigant doblement el subjecte que ja ha estat marginat pel sistema educatiu. En adoptar un criteri flexible i subjectiu, exerceix una forma de poder pastoral, decidint qui és "mereixedor" del benefici amb base en criteris morals o afectius.

En tots dos casos, el professional és capturat per la lògica de la institució, convertint-se en un agent, encara que a contracor, de la normalització. El cas de l'intern que només es va obrir a la lectura a través d'una mediació afectiva demostra, d'altra banda, que l'única sortida a aquest parany disciplinari és la construcció d'una relació de cura que subverteix la lògica del control, alineant-se amb la perspectiva freiriana d'una educació basada en el diàleg i l'afecte.

5.2. La violència de la burocràcia i la negació de drets

Les fallades organitzatives no poden ser interpretades com a mers problemes administratius; són l'expressió concreta de la precarietat com a política i es manifesten com una forma subtil, però brutal, de violència institucional. L'escassetat de col·lecció bibliogràfica i la falta d'espais físics adequats són exemples clars de com la precarietat material limita l'eficàcia del programa i genera frustració tant en interns com en professionals.

El cas de la fitxa extraviada és emblemàtic. La pèrdua d'un document, un acte aparentment banal, té el poder d'anul·lar l'esforç del subjecte i negar un dret conquerit, reforçant el missatge que la seva vida i el seu temps no tenen valor per a l'estat. Aquest fenomen pot ser analitzat a la llum de la teoria de la qüestió social de Iamamoto, on la burocràcia estatal, lluny de ser neutra, opera com un mecanisme que reproduïx desigualtats estructurals.

Per a la població carcerària, majoritàriament pobre i negra, la ineficiència de l'estat no és una excepció, sinó la regla. La frustració del professional, resumida en la seva reflexió (TS4) –“És un treball de Sísif. Això destrueix la confiança que intentem construir”–, revela la consciència que la seva pràctica de garantia de drets és constantment sabotejada per la mateixa estructura en la qual està inserit.

En contrapartida, alguns treballadors socials subratllen que, a més de garantir drets, el programa havia d'oferir eines concretes per a l'exercici de la ciutadania. Com va afirmar un professional (TS2):

La reflexió és fonamental, però necessita aprendre a posar-ho sobre paper, a defensar una idea, a organitzar el seu pensament de manera lògica. Això és un instrument de poder que farà servir fora per buscar feina, per exigir un dret en un ofici, per escriure una carta.

La solució consensuada de l'equip per a la creació d'una fitxa d'avaluació amb dos camps complementaris, un per a l'anàlisi reflexiva i subjectiva (psicòleg) i un altre per a l'anàlisi crítica i l'estructura textual (treballador social) no només va resoldre un conflicte metodològic, sinó que va institucionalitzar la interdisciplinarietat, reconeixent la legitimitat de sabers distints i complementaris.

L'episodi de la proposta de condicionar la lectura al comportament exemplifica com la vigilància ètica i la resistència professional es converteixen en pràctiques quotidianes necessàries per preservar els drets dels in-

terns davant d'una cultura institucional centrada en la lògica de seguretat. La defensa dels drets humans, vista com un principi inalienable, requereix negociació constant, cohesió de l'equip i persistència en contextos d'alta pressió i precarietat estructural.

5.3. Interdisciplinarietat en acte: de la tensió a la síntesi

Les tensions observades en la pràctica avaluativa entre el treball social i la psicologia són extremadament riques per a l'anàlisi. El debat entre l'enfocament en la "subjectivitat" i en l'"eina per a la ciutadania" reflecteix els nuclis de saber i els projectes ètic-polítics de cada professió. La psicologia, amb el seu èmfasi en la singularitat i en els processos intrapsíquics, busca garantir que la lectura sigui una experiència d'elaboració i resignificació personal.

El treball social, amb el seu enfocament en les determinacions socials i en la ciutadania, busca garantir que la lectura es tradueixi en capital social i cultural, en eines concretes per a la vida en societat. La bellesa del procés observat no rau en la victòria d'una perspectiva sobre l'altra, sinó en la construcció d'una síntesi dialèctica.

La creació de la fitxa d'avaluació conjunta és la materialització de la interdisciplinarietat en acte: un reconeixement que el subjecte és, al mateix temps, singular en el seu patiment psíquic i universal en els seus drets socials. La pràctica resultant és més potent que la suma de les parts.

5.4. L'ethos professional com a pràctica de resistència quotidiana

Finalment, els dilemes ètics i la postura de l'equip davant de les pressions institucionals confirmen que l'ethos professional no és un document abstracte, sinó una eina concreta de resistència en el dia a dia. En oposar-se a la proposta d'usar la lectura com a premi per bon comportament, l'equip no només defensava una política pública, sinó que afirmava un principi fonamental: la universalitat dels drets.

Aquesta confrontació i negociació constants, encara que psicològicament desgastant, constitueix l'essència de l'actuació crítica en espais de control. La defensa de la lectura com a dret independent de la conducta de l'intern exemplifica com els professionals exerceixen la seva autonomia relativa: encara que formen part de l'engranatge estatal, disposen d'un marge per orientar la seva pràctica cap a la justícia social i la dignitat humana. No es tracta d'una llibertat absoluta, sinó d'un espai concret que permet fer la diferència en la vida dels qui estan privats de llibertat.

Les petites resistències quotidianes, decisions, mediacions afectives, insistir a garantir drets, són el que permet que la presó, fins i tot sent un espai restrictiu i hostil, pugui oferir moments d'humanització i llibertat simbòlica. Són aquestes accions les que mantenen viva la possibilitat de dignitat i canvi, fins i tot en un context marcat pel control i la burocràcia.

6. Consideracions finals

Aquest estudi confirma que la redempció de pena per la lectura té un potencial significatiu com a instrument de resocialització, però la seva realització plena depèn d'un enfocament crític i compromès amb la dignitat humana. La lectura, lluny de ser un mecanisme burocràtic, ha de ser promoguda com un dret fonamental i una eina de transformació.

La recerca va respondre la pregunta central en demostrar que els desafiaments de la implementació d'aquesta política són de naturalesa ètica (la tensió entre cura i control), operativa (la precarietat material i burocràtica) i interdisciplinària (la necessària i complexa articulació de sabers).

La presència qualificada de l'equip psicosocial és, en aquest context, un pilar insubstituïble. La seva actuació es configura com una mediació essencial entre la realitat opressora de la presó i la possibilitat de rescat de la subjectivitat i la ciutadania.

En complir els objectius proposats, aquesta recerca va demostrar que els desafiaments en l'avaluació, les fallades estructurals, les dinàmiques interdisciplinàries i els dilemes ètics són els eixos centrals que defineixen la pràctica professional en aquest camp. La superació d'aquests obstacles no és una responsabilitat exclusiva dels professionals de la línia de front, sinó que exigeix un compromís institucional més ampli.

Perquè aquesta actuació sigui efectiva, és imprescindible que les institucions penitenciàries reconeguin i donin suport al rol tècnic i polític dels equips. Això implica proporcionar formació contínua, recursos adequats, com una col·lecció bibliogràfica diversificada, i crear un ambient que afavoreixi la interdisciplinarietat.

Les troballes apunten a la necessitat urgent de creació de protocols d'avaluació flexibles, construïts col·lectivament, i de la implementació de programes de formació continuada en mediació de lectura per als equips psicosocials. L'experiència reeixida de la fitxa d'avaluació conjunta, creada per l'equip estudiat, pot servir com un model inspirador per a altres institucions.

A més, aquest estudi reforça la necessitat que futures recerques amplii el coneixement sobre els impactes a llarg termini d'aquests programes. És fonamental incorporar les perspectives dels propis interns, comprenent com la lectura i la participació en aquests programes influeixen en les seves trajectòries postempresonament, la seva reinserció social i la reducció de la reincidència.

Recerques longitudinals i estudis de cas comparatius en diferents contextos penitenciaris podrien proporcionar dades valuoses per millorar les polítiques existents i desenvolupar noves estratègies d'intervenció.

Finalment, perquè la redempció de pena per la lectura compleixi el seu potencial emancipador, és necessari un qüestionament profund i una transformació de les polítiques penals punitives i excloents que predominen al Brasil i en gran part d'Amèrica Llatina. El sistema penitenciari, en la seva configuració actual, sovint perpetua cicles de violència i exclusió, en lloc de promoure la resocialització.

El treball social i la psicologia, amb el seu compromís ètic-polític amb la justícia social i la defensa dels drets humans, tenen un paper insubstituïble en aquesta tasca. En promoure un sistema penitenciari més humà, just i respectuós amb els drets fonamentals, no només contribueix a la dignitat dels individus privats de llibertat, sinó a la construcció d'una societat més equitativa i solidària en conjunt.

La lectura, en aquest sentit, és un far que il·lumina el camí cap a la llibertat, no només la llibertat física, sinó la llibertat de pensament, de crítica i de construcció d'un futur diferent.

Referències bibliogràfiques

- Bardin, Laurence. (2011). *Análise de conteúdo*. Edições 70.
- Bourdieu, Pierre. (1998). *La dominación masculina*. Fondo de Cultura Económica.
- Conselho Nacional de Justiça (Consell Nacional de Justícia del Brasil) [CNJ]. (2013, novembre 26). *Recomendação nº 44, de 26 de novembro de 2013*. Recuperat 4 novembre 2025, de <https://atos.cnj.jus.br/atos/detalhar/1907>
- Conselho Nacional de Justiça (Consell Nacional de Justícia del Brasil) [CNJ]. (2021, maig 10). *Resolução nº 391, de 10 de maio de 2021*. Recuperat 23 novembre 2025, de <https://atos.cnj.jus.br/atos/detalhar/3918>
- Conselho Nacional de Justiça (Consell Nacional de Justícia del Brasil) [CNJ]. (2023). *Censo Nacional de Práticas de Leitura no Sistema Prisional*. Recuperat 23 novembre 2025, de <https://www.cnj.jus.br/wp-content/uploads/2023/12/censo-leitura-prisional.pdf>
- Foucault, Michel. (1975). *Vigilar y castigar: Nacimiento de la prisión*. Vozes.
- Freire, Paulo. (1987). *Pedagogia del oprimido*. Siglo XXI.
- Iamamoto, Marilda Villela. (2007). *Serviço social na contemporaneidade: Trabalho e formação profissional*. Cortez Editora.
- Minayo, Maria Cecília de Souza. (2017). *O desafio do conhecimento: Pesquisa qualitativa em saúde*. Hucitec.
- Ministério de Direitos Humanos e Cidadania (Ministeri de Drets Humans i Ciutadania del Brasil) [MDHC]. (2025, febrer 3). *Observatório Nacional dos Direitos Humanos disponibiliza dados sobre o sistema prisional brasileiro*. Governo Federal. <https://www.gov.br/mdh/pt-br/assuntos/noticias/2025/fevereiro/observatorio-nacional-dos-direitos-humanos-disponibiliza-dados-sobre-o-sistema-prisional-brasileiro>